დალი ჩიტუნაშვილი
Dali Chitunashvili

ქართული კვალი სომხურ ხელნაწერებში

Georgian Traces in Armenian Manuscripts

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
სსიპ ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
Georgian National Centre of Manuscripts

საკვანძო სიტყვები: *ხელნაწერი, სომხური, ქართული, მინაწერი*
Key Words: *Manuscript, Armenian, Georgian, Marginal Notes*

სიძველეთა მოძიების, დაცვისა და მათი მთლიან კოლექციებში განთავსების ხანგრძლივი პროცესი ამიერკავკასიაში XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, ცნობილი ქართველი საზოგადო მოღვაწეების ინიციატივით დაიწყო. ამ სიძველეებმა თავი მოიყარა საქართველოში წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების, რომელიც 1879 წელს დააარსეს ილია ჭავჭავაძემ და დიმიტრი ყიფიანმა, დიმიტრი ბაქრაძის მიერ 1888 წელს ჩამოყალიბებული საეკლესიო მუზეუმისა და 1907 წელს ექვთიმე თაყაიშვილის თაოსნობით დაფუძნებული საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების კოლექციებში.

მოგვიანებით სამივე კოლექცია გადაეცა სახელმწიფო მუზეუმს, მოპოვებული ხელნაწერი წიგნებისთვის კი მუზეუმში შეიქმნა ხელნაწერთა განყოფილება. ქართულ ხელნაწერებთან ერთად აქ ინახებოდა უცხოენოვანი (სომხური, არაბული, სპარსული, ოსმალური, რუსული და სხვ.) ხელნაწერი წიგნებიც. 1930 წელს, მუზეუმის დირექციამ მიიღო გადაწყვეტილება, უცხოენოვანი ხელნაწერების საფუძველზე შეექმნა ცალკეული ფონდები. სწორედ მაშინ ჩამოყალიბდა სომხურ ხელნაწერთა ფონდიც.

1958 წელს მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილების ბაზაზე დაარსდა კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი (დღეს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი), სადაც გადაინაცვლა მუზეუმში დაცულმა თითქმის ყველა ხელნაწერმა.

თავდაპირველად, სომხურ ხელნაწერთა ფონდი მხოლოდ 67 ხელნაწერისაგან შედგებოდა. ფონდი მუდმივად იზრდებოდა ინსტიტუტის თანამშრომლების მიერ ექსპედიციების დროს გამოვლენილი ხელნაწერებითა თუ კერძო შემოწირულობების ხარჯზე.

დღესდღეობით ფონდში დაცულია 311 ხელნაწერი, 198 ისტორიული დოკუმენტი და 23 ფრაგმენტი.

შედგენილობით სომხური ფონდი მრავალფეროვანია. მასში ინახება თარგმნილი და ორიგინალური სომხური მწერლობის ამსახველი ძეგლები. ქრონოლოგია ხელნაწერებისა და ფრაგმენტებისა VIII-XX საუკუნეებს მოიცავს.

საქართველოსა და სომხეთის გეოგრაფიული და კულტურული სიახლოვის გამო, გასაკვირი არ არის, რომ ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცულ სომხურ ხელნაწერებში ქართული კვალიც ჩანს.

პირველ რიგში, ეს ეხება სომხური ხელნაწერების საცავ ფურცლებად გამოყენებული ქართული ხელნაწერების ფრაგმენტებს. როგორც წესი, ეს ფრაგმენტები განსაკუთრებული სიძველით გამოირჩევა. ასეთი ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის სომხურ ფონდში ორი ხელნაწერია. პირველი – 1568 წელს ისტორული ალბანეთის ტერიტორიაზე, ოძაბერდში გადაწერილი სომხური ოთხთავი (Arm-24), რომლის საცავ ფურცლადაც X საუკუნის ქართული ოთხთავის ორი ეტრატის ფურცელი არის გამოყენებული (ალექსიძე, ჩიტუნაშვილი, 2009: 81-102). ქართული ოთხთავის ფურცლები ოთხთავის საინტერესო იკითხვისებს შეიცავს და მნიშვნელოვანია წმინდა წერილის ქართული თარგმანის შესასწავლად.

მეორე ხელნაწერი, რომელიც ქართული ხელნაწერის, კერძოდ კი, „ახალი იადგარის“ დღეისათვის დაკარგული ნუსხის ორ ფურცელს შეიცავს, XIV საუკუნის Arm-299 ხელნაწერია, რომელიც, სავარაუდოდ, ყირიმში უნდა

იყოს გადაწერილი (ჩიტუნაშვილი, 2023: 122-123). კრებულში შესულია გრიგოლ ნარეკაცის (X ს.) „ქებათა ქების“ თარგმანება“ (*Գրիգոր Նարեկացի, 1789*) და მხითარ სკევრაცის (XIII ს.) ნაშრომი „მოციქულთათვის“ (Պատասխանիք Մխիթարայ Քահանայի Սկևռացւոյ, 1865). ხელნაწერს ერთვის გასული საუკუნის 20-იან წლებში აღმწერლის მიერ დართული შენიშვნა, რომელიც გვიყვება კრებულის თავგადასავალს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ფონდებში აღმოჩენამდე. ჩანაწერები გვამცნობს, რომ ხელნაწერი ეროვნული მუზეუმისათვის შეუწირავს ქართული კულტურის კარგ მცოდნესა და მკვლევარს დიმიტრი გორდეევს (ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, 1978: 229). როგორც ჩანაწერებიდან ჩანს, დ. გორდეევს ჩვენთვის საინტერესო ხელნაწერი სომეხი დიაკვნის ტერ-ავეტისიანისგან შეუძენია 1922 წელს. თავის მხრივ, სომეხ დიაკვანს ოდესღაც ირანის შაჰის პირად ბიბლიოთეკაში დაცული მანუსკრიპტი ყაჯარი პრინცისაგან გამოუსყიდია.[34]

როგორც ვხედავთ, ქართული ფორზაცების შემცველი სომხური ხელნაწერები თეორიულად ერთმანეთისაგან სრულიად დაშორებულ სამწიგნობრო კერებშია (ისტორიული ალბანეთი და ყირიმი) გადაწერილი. თუ სამხრეთ კავკასიის რომელიმე სამონასტრო ცენტრში ქართული ხელნაწერის არსებობა ადვილი ასახსნელია, ყირიმში სომხური ხელნაწერის საცავ ფურცლად ქართული ხელნაწერების ფრაგმენტების გაჩენა, სავარაუდოდ, სამწერლობო სახელოსნოების მუშაობის სპეციფიკასთან უნდა იყოს დაკავშირებული, რომლებიც ყველგან აგროვებდნენ ან ყიდულობდნენ დაშლილ, დახეულ თუ დაძველებულ ხელნაწერებს და მათ საკუთარ ხელობაში იყენებდნენ.

საპირისპიროდ, ქართველებიც იყენებდნენ დაშლილ სომხურ ხელნაწერებს ქართული წიგნების ყდების გასამაგრებლად და ამგვარ ფორზაცებზე ქართული მინაწერები ჩნდებოდა, როგორც ეს გვაქვს სამ სხვადასხვა ეტრატზე გადაწერილი სომხური ხელნაწერის ფრაგმენტისაგან შედგენილ Arm-93-ში, ფრაგმენტებზე შემდეგი სახის მინაწერებია შემორჩენილი: „მამაო წმინდაო, მკურნალო სულთა ჩვენთაო, განკურნე ამისი შეცოდება და [ა]პატივე თავისი შეცოდება, და [ა]პატივე თავის ცოდვაჲ და დანაშაული და ჩუკვისა ცოდვაჲ და ში...“; „ეკუთვნის დიდსა მცხეთისა სობოროს ქკს ჩყნე-სა (1855) წელსა, რომელიც შესაქმენლად დ...“.

კიდევ უფრო საინტერესოდ გვესახება ის სომხური ხელნაწერები, რომლებიც საქართველოში არის გადაწერილი.

ასეთია გორში გადაწერილი მდიდრულად ილუსტრირებული ოთხთავი Arm-221. ხელნაწერი 1700 წელს გადაიწერა ვინმე ბეჟანის დაკვეთით: «… ոմն պ(ա)տ(ուա)կ(ա)ն և Դօլվաթու զպարոն **Բէժան** ըստացաւ զսա յիշատակ բարի ի հալալ և՛արդար վաստակոց իւրոց. յիշելով զբանն մարգարէին որ ասէ զերանին. Եւ ապա ետուն գրել զայս աստուածային բարբառ, որ աւետարան կոչի. յիշատակ իւրոց և ծնօղացն և մխիթարութիւն սրտից իւրոց: Ով կարդացօղք և լսօղք յիշեցէք ի Քրիստոս Աստուած զբարէմիտ **Բէժանն,** որ է յերկրէն վրաց ի գիւղն, որ կոչի Գօրի»: [... ვინმე პატიოსანმა და დოვლათის ბატონმა ბეჟანმა მოიგო მოსახსენებლად თავისი ალალი და მართალი ღვაწ-

[34] რომელი პრინცისაგან და სად გამოისყიდა სომეხმა დიაკვანმა ხელნაწერი, უცნობია.

ლით, მოიხსენა რა წინასწარმეტყველის სიტყვა, რომელიც ამბობს - „ნეტარ არიან“. და შემდეგ დააწერინა ეს ღვთიური სიტყვა, რომელსაც სახარებას უწოდებენ, მოსახსენებლად თავისიანების და მშობელთა, ნუგეშისათვის თავიანთი გულებისათვის. ვინც მკითხველნი და მსმენელნი [იქნებით], მოიხსენიეთ ქრისტე ღმერთისა მიმართ კეთილგონიერი ბეჟანი, რომელიც არის ქართველთა ქვეყნიდან, სოფლიდან, რომელსაც გორი ჰქვია.]

ქაღალდზე გადაწერილი ოთხთავი (318 ფფ.) მდიდრულად არის ილუსტრირებული და თითქმის ყველა მინიატურას ქართულად, მხედრულით შესრულებული შემდეგი სახის განმარტებითი მინაწერები ახლავს: „ქ. შობას რომე ანგელოზმა მწყემსთ ახარა“ (174r), „ქ. პეტრე სამაჯერა რო კითხა: გიყვარ-მეა“ (313v), „ნავი რომე დანთქმის აპირებდა. შერისხა და დაადგა“ (212v).

XVII საუკუნის მიწურულს საქართველოში, სავარაუდოდ, ერთსა და იმავე სამწერლობო ცენტრში უნდა იყოს შექმნილი ორი სომხური ოთხთავი Arm-109 და Arm-110. ორივე ხელნაწერი მოჭედილ ყდაშია ჩასმული, გამშვენებულია მინიატურებით. ეს მინიატურები ერთი ადამიანის მიერ თუ არა, მინიატურისტიკის ერთი სკოლის წარმოადგენლის მიერ უნდა იყოს შექმნილი.

1681 წელს გადაწერილი ოთხთავის (Arm-109) ანდერძი გვამცნობს, რომ ხელნაწერის გადამწერი მღვდელი მარტიროსია, დამკვეთისა და მისი ოჯახის წევრების სახელები კი ეჭვს არ იწვევს, რომ ხელნაწერი საქართველოშია დამზადებული. ამასვე ადასტურებს გადამწერის მიერ ხელნაწერის დათარიღება, შაჰ სულეიმანისა და გიორგი ხანის – გიორგი XI-ის ზეობის წლებით:

«Արդ յիշեցէք ի Քրիստոս զբարեմիտ և աստուածասէր Քէխօսին, որ ցանկացաւ զսուրբ աւետարանն գրել ետ իւր յիշատակ. և իւր հայրն Ըրուստամն. և մայրն Ամբարն.Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս Քէխօսին. և կողակ(ի)ցն Մարեխին. և Եղբայրն. Զօրհապն, Զալն. Պապոն. և հանգուցեալ եղբայրն Փրիդոնն, Բըհանդուրն. և Քևերքն Շայիջանն, Մարիամն և հանգուցեալ քոյրն Խանփարին զիս Թանդարին՝ Ի թագաւորութիւն շահ Սուլէմանին և իշխանութի(ւն) վրաց Գօրգին խանին. և կաթուղիկոսութիւն. Տեարն Յակոբայ. գրեցաւ թվականութիւն ՌՃԼ»:

[მოიხსენიეთ ქრისტეს მიმართ კეთილგონიერი და ღვთისმოყვარე ქეხოსი (ქაიხოსრო), რომელმაც მოისურვა და გადააწერინა წმინდა სახარება თავისი სულის მოსახსენებლად და მამის რუსტამის და დედის ამბარისა. კვლავ მოიხსენიეთ ქრისტეში ქეხოსი, მისი მეუღლე მარეხი, ძმა ზორჰაპი (ზურაბი), ზალი (ზაალი), პაპონ (პაპუნა), გარდაცვალებული ძმა ფრიდონი, ბაადური და დები შაიჯანი, მარიამი და გარდაცვლილი და ხანფარი, მე თანდარა, მეფობისას შაჰ ისმაილისა, საქართველოში კი გიორგი ხანის მთავრობისას და კათალიკოსობისას უფალ იაკობისა, წელსა 1130 (1681 წ.).]

ქეხოსი და მისი ოჯახის წევრები არიან დასახელებულნი ხელნაწერის ჭედურ ყდაზეც, რომელიც განსაკუთრებული სილამაზით გამოირჩევა.

ჰაირაპეტ მღვდლის მიერ არის გადაწერილი Arm-110 ხელნაწერი. ოთხთავი რომ ქართულ გარემოში შეიქმნა, გარდა მისი ვიზუალური მსგავსე-

ბისა, Arm-109 ხელნაწერთან შედარებით მოგვიანო მინაწერებში არსებული საკუთარი სახელებითაც (ავთანდილი, მანუჩარი, ესტატე, ხორეშანი და სხვ.)[35] მტკიცდება.

გარდა ამისა, ოთხთავის მდიდრულად მოჭედილი ყდის სომხური და ქართული წარწერები გვიჩვენებს, რომ XVIII საუკუნის მიწურულისათვის ოთხთავი კაჭკაჭიშვილების საკუთრება გამხდარა.

ქართული წარწერა გვამცნობს: „მოიხსენე, უფალო, კაჭკაჭაანთ მიქელა და მიცვალებულნი მშობელნი მისნი სასუფეველსა შინა, ქორონიკონსა უპა (481+1312=1793), იანვარსა 2-სა“.

ზოგადად, კაჭკაჭიშვილთა გვარი ქართულ ისტორიულ დოკუმენტებში XVII საუკუნის მიწურულიდან გვხვდება გაქართველებულ თუმანიშვილთა საგვარეულოსთან კავშირში (ცაგარეიშვილი, 1993: 483).

საქართველოში, თბილისში უნდა იყოს გადაწერილი აღა მაჰმად ხანის მიერ 1795 წლის აოხრების ისტორიის შემცველი ორი ხელნაწერი Arm-98 და Arm-22. პირველი – ანონიმი ისტორიკოსის თხზულება დედაქალაქის აოხრებიდან ერთი წლის თავზე 1796 წელს არის დაწერილი, სომხურ ფონდში დაცული ხელნაწერიც, ჭვირნიშნის მიხედვით, სწორედ XVIII საუკუნის ბოლო მეოთხედით თარიღდება (ჭუბაბრია, 1993: 94-95). მეორე ხელნაწერი კი კრებულია, რომელიც სერობ გრიჩის თბილისის აოხრების მოკლე ისტორიას შეიცავს (ჭუბაბრია, 1991: 125-134). კრებულის მეორე ნაწილი – შესყიდვების დავთარი, ქართულ და სომხურ ენებზეა ნაწერი, რაც, თავის მხრივ, ადასტურებს ამ ხელნაწერის საქართველოში შექმნის ფაქტს.

ნაკლული სახით მოაღწია ჩვენამდე XVII საუკუნის „ქადაგებათა წიგნმა“ და მიუხედავად იმისა, რომ სომხურ ხელნაწერში შემორჩენილი არ არის კრებულის გადაწერის დროისა და ადგილის შემცველი ანდერძი, ერთ-ერთი თხზულების ბოლოს დაცულ მინაწერში მოხსენიებული მომგებლისა და მისი ოჯახის წევრების სახელები გვიჩვენებს, რომ წიგნი ნამდვილად საქართველოს ტერიტორიაზე უნდა იყოს შექმნილი. ანდერძში ვკითხულობთ: «Ողոյ աղօթիւք ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած ստացողի սուրբ գրոց պարոն Վարձելին, կողակցին Եայգունդին, որդին պարոն խօճայ Եարալուն և կողակցին Գօրանդուն և մեղապարտ գրչիս Մեխլումինաս վարդապետն և ծնօղք իմ պարոն Սարգսին, եղբայրն Ղուկաս սարկաւագն ընթեր»: [რომელთა ლოცვითაც შეიწყალოს ქრისტემ მომგებელი ამ წმინდა წერილისა ბატონი ***ვარძელი, მეუღლე მისი იაგუნდი, ძე ბატონი ხოჭა ჲარალი, მეუღლე გურანდა*** და ცოდვილი მწერალი ***მეხლუმინას ვარდაპეტი*** და მშობელნი ჩემნი სარგისი, ძმა ღუკას სარკავაგი, მკითხველნო.]

მომგებლისა და მისი ოჯახის წევრების სახელები არ გვხვდება სომხურ წყაროებში, სამაგიეროდ, ვარძელი, იარალი, იაგუნდი, გურანდა ხშირად დასტურდება XVII-XVIII საუკუნეების ქართულ ისტორიულ დოკუმენტებში. სახელი „ვარძელი“ გავრცელებული ყოფილა მესხეთში. ვარაუდობენ, რომ ამ სახელიდან უნდა იყოს წარმოქმნილი გვარები ვარძელაშვილი, ვარძელაძე (ბერიძე, 2019: 65, 177). სახელი „ვარძელი“ გვხდება „გურჯისტანის დიდ ვი-

[35] NCM Arm-110, 327v.

ლაეთში“, ქვემო ოშორში, სადაც მცხოვრებთა შორის დასახელებულნი არიან „იოსებ მახარას ძე, ძმა მისი ვარძელი“ (ლომსაძე, 2006 გვ. 39) ქართულ წყაროებში „ვარძელი“ „ვარძიელის“ დაქარაგმებულ ფორმასაც წარმოადგენს: ვარძელი (ვარძიელი) მაყას და მისი მეუღლის – ანუსიას წარწერა დღესაც არის შემონახული იერუსალიმის წმინდა ნიკოლოზის ქართული ეკლესიის კედელზე (გაგოშიძე და სხვ., 2022: 53).

XVI საუკუნეში მესხეთში ოსმალოთა გაბატონების შემდეგ ქართული ეკლესია სავალალო მდგომარეობაში აღმოჩნდა, რადგან ოსმალებმა ბრძოლა გამოუცხადეს ქართულ ეკლესიას, მესხეთში ქართველი ქრისტიანები გამუსლების გზას დაადგნენ (ლომსაძე, 1979: 44-45). XVII საუკუნეში კი სამხრეთ საქართველოს, მათ შორის მესხეთის ქართული მოსახლეობის, დიდმა ნაწილმა, თავი რომ გადაერჩინა, სომხური სარმწუნოება მიიღო, ნაწილი კი აქ ჯერ კიდევ XVI საუკუნიდან გავრცელებულ სომხურ კათოლიკობაზე გადავიდა (ლომსაძე, 1979: 46). ვფიქრობთ, ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული „ქადაგებათა წიგნის“ მომგებელი ვარძელი და მისი ოჯახის წევრებიც გასომხებული ან სომხურ კათოლიკობაზე გადასული ქართველები უნდა იყვნენ, თავად ხელნაწერი კი მესხეთში უნდა იყოს გადაწერილიყო.

1844 წელს ჩაუგდია ხელში 1738 წელს გადაწერილი კათოლიკე მღვდლის ვინჩენციო პრუნის თხზულებათა სომხური თარგმანი ბალახათ ანტონას შვილს ლუკას (Arm-95, 1r). ბალახაშვილები წარმოშობით ასევე მესხები არიან, მათი გვარი უკვე XIV საუკუნიდან ჩანს ქართულ დოკუმენტებში (ცაგარეიშვილი (რედ.), 1991: 384), მოგვიანებით კი ამ გვარის წარმომადგენლები უნდა გაკათოლიკებულიყვნენ, რასაც Arm-95 ხელნაწერიც ადასტურებს.

ამ თვალსაზრისით საინტერესო და მნიშვნელოვანია ცნობილი მინიატურისტის - მესროპ მწიგნობრის (დპირის) მიერ ისპაჰანში 1627 წელს გადაწერილი ოთხთავი (Arm-111). ხელნაწერის ფორზაცზე დაცული ქართული მინაწერი გვამცნობს, რომ ოთხთავი 1764 წელს გურგენ ზურაბაშვილმა გამოისყიდა და საქართველოში ჩამოიტანა: *„ქ. ეს<ა> სახარება ვერ<ა>ცხლით შეჭ<ა>ედილი მე თაჳნანთა ზურაბას შვილ<ა>მა გ<ა>ურ<ა>გინ ს<ა>ულთან<ა>მა შევ<ა>წირე წ<ა>მინდა ყოვლ[ად]წ<ა>მინდა მ<ა>ღ<ა>თისმ<ა>შობელს ჩ<ა>ემის სულის მეოხეთ<ა>. ქორონიკონს უნბ. (452+1312=1764)*“.

ზურაბაშვილების საგვარეულო ხშირად იხსენიება XVII-XVIII საუკუნეების ქართულ დოკუმენტებში. ამ საგვარეულოს წარმომადგენლები გვხვდებიან როგორც მესხეთში, ისე შიდა ქართლში (ცაგარეიშვილი (რედ.), 1993: 256-259). სამწუხაროდ, მინაწერი არ გვაძლევს საშუალებას ვიმსჯელოთ, ღვთისმშობლის სახელობის რომელ ტაძარს შეწირა გურგენმა სომხური ოტხთავი.

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის სომხურ ფონდში დაცული მასალის შესწავლამ აჩვენა, რომ ქართული მინაწერების გაჩენა სომხური ხელნაწერების ფურცლებზე ნაწილობრივ ენობრივად გაქართველებულ სომეხთა მოღვაწეობასთან არის დაკავშირებული.

სავარაუდოდ, ასე უნდა იყოს მოხვედრილი საქართველოში XV საუკუნის განძარანიც (საგალობელთა კრებული) (Arm-297), რომელსაც 1842 წელს გვიანდელი მომგებლის და რესტავრატორის კაფიად ნათქვამი ლექსიც ერთვის:

„მე სურვილით შესხმას ვჰკადრებ ამ დიდებულს განძარანსა,
ვინც ეს ხელით დაწერა, ნეტარი აქვს მის კალამსა,
მოურთავს უცხოთ ასონი, ემსგავსების ვარკეჰანსა,
გაღანამცა ემსგავსების ვინც არიან ამას განძსა.

სადღა არის აწმყო დროში შეეფეროს განძი მასა,
ან უწინდელნი მოღვაწენი თმენულობდეს გალახვასა,
ან ამაში რაც წმინდანნი იღებდეს იმათგან ცვარსა,
რაც ისმინოს, ფიქრად იღოს, არ სტოებდეს მათ ავანდსა,

ახლა იმათ წინაღმდეგათ ღრმათ არიან წუთ გართვასა,
მუდამ ხორცისთვის ფიქრობენ, გაჰყოლიან ქვეყანასა,
მაგრამ ბოლოს ინანებენ, როდის ნახვენ სამართალსა,
იესო ქრისტე შეგვაწყალოს მე და თქვენ ამის მკითხავსა
წელსა უი 1842 მოიკაზმა ეს განძარანი ხელითა ტ.ჲ.ხ.“

ქართულ გარემოში აღმოჩენილა XV-XVI საუკუნის ლექციონარიც (ჭაშოცი) Arm-2, რომელიც მისი გაქართველებული სომეხი მომგებლის მინაწერებსაც შეიცავს : *„ქ∴ აღვა∴ შენეთ∴ ჩვენა∴ შერმაზანას∴ შვილი∴ მა∴ ოვანეზმა∴ და∴ ჩემა· ძმამა∴ არუთენამა∴ მამ {...} ფლვე შენის“* (94v). ამავე ხელნაწერში სომხური გრაფემებით დაწერილი ქართული მინაწერიც გვხვდება: *„Մէ Գաբրիէլա դավրծերէ ես ծծդա օվսէփ მე, გაბრიელა დავწერე ეს წმიდა, ოვესეფ“*.

ქართველები თუ სომხები ხშირად ყიდულობდნენ სომხურ ხელნაწერებს და საქართველოში ჩამოჰქონდათ. ასე აღმოჩნდა XV საუკუნის სვინაქსარი (Arm-36) თბილისში, რის შესახებაც მისი ერთ-ერთი ბოლო მომგებელიც გვამცნობს: «Զվերջին ըստացող սուրբ տասիս որ կոչի Յասիմաւուրք ես թիֆլիսեցի Հեճուպեանց Գաբրիէլի որդի տէր Գաբրիէլի զայս յասմաւուրքս ի գերութենէ»: [უკანასკნელმა მომგებელმა ამ წმინდა წიგნისა, რომელიც ჰაისმავურქად იწოდება, მე თბილისელმა ჰეჭუპენცმა გაბრიელმა, ძემ უფალ გაბრიელისა დავიხსენი ტყვეობიდან...]. 1932 წელს შეუსყიდია XIX საუკუნეში სომხურ ენაზე გადაწერილი ქადაგებათა წიგნი ვასილ გოჯიაშვილს (Arm-36).

ასეთი კიდევ ბევრი მაგალითის მოტანა შეიძლება (იხ.Arm-48, 49, 244 და სხვ.).

ამრიგად, ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული სომხურ ხელნაწერთა კოლექციაზე ქართულ ანდერძ-მინაწერების შესწავლამ აჩვენა, რომ სომეხ მოსახლეობას მჭიდრო ლიტერატურული ურთიერთობა ჰქონდა საქართველოსთან და ქართველებთან. ქართლ-სომხურ ურთიერთობას საუკუნეების ისტორია აქვს და არასოდეს გაწყვეტილა. ამ ორმხრივ კავშირს, რომელიც სხვადასხვა ფორმით ვლინდებოდა როგორც საქართველოს ტერიტორიაზე, ისე მის ფარგლებს გარეთ, ყველაზე ნათლად სწორედ ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერები ადასტურებენ.

გამოყენებული ლიტერატურა:

- ალექსიძე ზ., ჩიტუნაშვილი დ. (2009). უძველესი ქართული ოთხთავის უცნობი ფრაგმენტები, წელიწდეული, თბილისის ივ. ჯავახიშვილის უნივერსიტეტის ჰუმანიტარული ფაკულტეტის შრომები, 81-102, თბილისი: „უნივერსიტეტის გამომცემლობა“.
- გაგოშიძე გ. და სხვ. (2022). ქართული ქრისტიანული თემი წმინდა მიწაზე, გიორგი გაგოშიძე, ნინო კვირიკაშვილი, თინათინ ცერაძე, ლელა ხოფერია, მზია ჯანჯალია, თბილისი.
- ლომსაძე შ. (1979). გვიანი შუასაუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან, ახალციხური ქრონიკები, თბილისი: „მეცნიერება“.
- ლომსაძე შ .(2006). სამცხე-ჯავახეთის მემატიანე, თბილისი: „საარი“
- ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია (1978), ტ. 3, თბილისი: „მეცნიერება“.
- ჩიტუნაშვილი დ. (2023). მიქაელ საბაწმიდელის უცნობი საგალობელი, აღმოსავლეთმცოდნეობა, №12, 121-138, თბილისი: „უნივერსიტეტის გამომცემლობა“.
- ცაგარეიშვილი (რედ.) (1993). პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, ტ. 2, თბილისი: „მეცნიერება“.
- ჭუბაბრია რ. (1991). ს. გრიჩის „აღა-მაჰმად ხანის მიერ 1795 წლის 11 სექტემბერს დედაქალაქ თბილისის (ფაიტაკარანის) გადაწვის მოკლე ისტორია“, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია. 3, 125-134, თბილისი: „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა“.
- ჭუბაბრია რ. (1993). აღა მაჰმად ხანის მიერ 1795 წლის 11 სექტემბერს თბილისის დარბევასთან დაკავშირებული სომხური წყაროები, მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 3-4, 90-95, თბილისი: „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა“.
- Գրիգոր Նարեկացի (1789). Մեկնութիւն Երգոց Երգոյն Սողովմոնի, Վէնէտիկ.
- Պատասխանիք Մխիթարայ Քահանայի Սկևռացւոյ (1865). Ցաղագս համապատուութեան երկոտասան առաքելոց, յԵրուսաղէմ.

Initially, the Armenian manuscript collection consisted of only 67 manuscripts. Over time, the collection steadily grew thanks to manuscripts discovered during expeditions conducted by the institute's staff, as well as through private donations. Today, the collection holds 311 manuscripts, 198 historical documents, and 23 fragments.

In terms of composition, the Armenian collection is diverse. It contains both translated and original works of Armenian literature. The manuscripts and fragments preserved at the Georgian National Centre of Manuscripts are dated from the 8th to the 20th centuries. Given the geographical and cultural closeness of Georgia and Armenia, it is not surprising that Georgian traces can also be found in the Armenian manuscripts preserved at Our Centre. Some Armenian manuscripts include fragments of Georgian manuscripts reused as flyleaves (e.g., Arm-24, Arm-299). These fragments are notable for their exceptional antiquity.

Armenian manuscripts containing Georgian flyleaves were, in theory, copied in entirely separate literary centers (for example, in historical Albania and in Crimea). While the presence of a Georgian manuscript in a monastic centre of the South Caucasus is easy to explain, the discovery of Georgian parchment leaves in literary centers geographically distant from Georgia must be linked to the working practices of scribal

centres, which everywhere collected or purchased damaged, torn, or worn-out manuscripts and reused them in their own book production.

At the National Centre of Manuscripts, we also encounter Armenian manuscripts copied in Georgia. One such example is the Gospel copied in Gori in 1700, whose miniatures contain Georgian explanatory inscriptions. The Georgian names of the donors likewise suggest that the Armenian Gospels Arm-109 (1681) and its copy Arm-110 (17th c.) were most likely produced in Georgia. Both manuscripts are bound in decorated metal covers and adorned with miniatures that, if not executed by the same artist, were at least created by representatives of the same miniature-painting school.

Two manuscripts, Arm-98 and Arm-22, which contain the *History of Agha Mohammad Khan's destructive campaign of 1795*, are believed to have been copied in Tbilisi, Georgia.

The study of the Armenian collection kept at the National Centre of Manuscripts shows that the presence of Georgian marginal notes in Armenian manuscripts is, in part, connected to the activities of Armenians who had become linguistically assimilated into Georgian culture.

Thus, the study of Georgian colophons preserved in the Armenian manuscript collection at the National Centre of Manuscripts demonstrates that the Armenian population maintained close literary connections with Georgia and the Georgians. Georgian-Armenian relations have a centuries-old history and have never been interrupted. These relations – revealed in various forms both within the territory of Georgia and beyond – are most clearly attested by the colophons found in the manuscripts.